

*Перехрест. О.Г.,
кандидат історичних наук, доцент,
декан історико-юридично-філософського факультету
Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 РР. ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Війна, криваві злочини німецьких окупантів та їх сателітів завдали величезної шкоди економіці та соціальній сфері українського села, забрали мільйони життів селян. На час визволення території України від загарбників українське село знаходилося у стані неймовірного спустошення, занепаду та зубожіння. Майже повністю були зруйновані матеріально-технічна база та цілі галузі сільськогосподарського виробництва. У 1943 році валова продукція сільського господарства України становила лише 16 відсотків довоєнного рівня [1, 155]. Тільки прямі збитки завдані колгоспам України становили 88,11 мільярдів карбованців [2], з них видів майна (в мільярдах карбованців): будівлі та споруди – 8,818; сільськогосподарський інвентар і різне обладнання – 1,011; посіви та урожаї – 45,334; сади, ліси та лісозахисні насадження – 4,017; худоба та птиця – 21,459; запаси насіння, продуктів і матеріалів – 7,469; грошова готівка – 2,0 [3, 102]. Прямі збитки радгоспів та МТС становили 4,476 мільярдів карбованців. 53,4 % цих збитків (понад 2,390 млрд. крб.) належать до основних фондів, з яких 18 % (430,23 млн. крб.) припадають на будівлі та споруди і 15,5 % (370,5 млн. крб.) на робочу і продуктивну худобу [4, 265]. У загальній сумі прямих збитків 285 мільярдів карбованців, заподіяних гітлерівцями народному господарству і населенню України [1, 155], прямі збитки колгоспів, радгоспів та МТС складають майже 32,5 %.

Але ж прямі матеріальні збитки, заподіяні війною та окупантами сільському господарству України, становлять лише частину тієї величезної шкоди, якої вона зазнала в результаті загарбницької політики нацистської Німеччини. В суму, що виражає прямі збитки, не ввійшли такі втрати як зменшення доходу від виробництва продукції в результаті припинення і скорочення роботи колгоспів,

радгоспів, МТС та інших структурних підрозділів галузі; прямі та додаткові витрати, викликані перебудовою роботи галузі відповідно до умов війни; витрати на евакуацію та реевакуацію ресурсів сільського господарства; втрати прибутків населення під час війни тощо. Як відомо, гітлерівське нашествя та "господарювання" обійшлося Україні в 1 трильйон 200 мільярдів карбованців [1, 156] і в цій астрономічній цифрі частка втрат українського села становила досить значну частину.

Такі величезні збитки були результатом багатьох руйнівних явищ і наслідків війни. Їх спричинили багаточисельні і широкомасштабні бойові дії, що двічі прокотились по території республіки, евакуація на Схід ресурсів сільського господарства в 1941–1942 рр., різного роду "мобілізації", поставки та вилучення для задоволення потреб фронту та військових частин з обох воюючих сторін, цілеспрямоване знищення майна, техніки, худоби та продовольства радянською стороною під час вимушеного відступу Червоної армії на початку війни і загарбниками під час їх вигнання з території України, дії партизанів та формувань ОУН–УПА на окупованій ворогом території.

Та найбільших збитків українському селу та його господарству завдали нацисти. Саме на період окупації припадають найбільші втрати у майже повністю знищеній за роки війни матеріально–технічній базі сільського господарства України. Окупанти зруйнували і пограбували майно 27910 колгоспів, 872 радгоспів, 1300 МТС [5, 187]. В колгоспах вони знищили понад 230 тис. господарських споруд, спалили і отруїли 18 млн. га посівів сільськогосподарських культур, вирубили 144 тис. га садів і виноградників. У радгоспах гітлерівці знищили і пошкодили 21 тис. споруд, з них – 3,9 тис. будівель виробничого призначення; 6,4 тис. тваринницьких; 8,1 тис. житлових.

У всіх колгоспах, радгоспах і машинно–тракторних станціях на території України нацистські загарбники та їх спільники розграбували або вивезли до Німеччини величезні запаси сільськогосподарських продуктів: 7887 тис. т зерна і борошна, 2056 т картоплі, овочів і фруктів, у т.ч. з колгоспів – 4415 тис. т зерна і борошна, 1310 тис. т картоплі, овочів та фруктів, з радгоспів – 750 тис. т зерна, 230 тис. т картоплі, овочів і баштанних культур, 458 тис. т сіна.

У населення України, переважно в селян, окупантами було відібрано 9420 тис. т зерна, 600 тис. т борошна і крупи, 6250

тис. т картоплі, овочів і фруктів, 200 тис. т фуражу, 2,1 тис. т різних продуктів [4, 264–266].

Особливо велика кількість продовольства була відправлена для фронтових частин вермахту та до Німеччини із рейхскомісаріату "Україна". Як слідує із звіту, підготовленого за наказом рейхскомісара "України" Е. Коха, від початку окупації до початку березня 1943 року кількість заготовленого продовольства в Україні для Німеччини виражалась у таких цифрах: 3,46 млн. т зерна і борошна, 80 тис. т бобових, 610 тис. т соняшникового насіння, 260 тис. т великої рогатої худоби або м'яса, 320 млн. шт. яєць [6, 133–134]. А вже на кінець червня 1943 року, за свідченнями того ж Е. Коха, з рейхскомісаріату Німеччина отримала: зернових – 3600 тис. т, бобових – 100 тис., олії – 50 тис., меду та варення – 25 тис., цукру – 155 тис., бавовни – 5 тис., вовни – 7 тис., коноплі та льону – 55 тис. тонн [5, 187].

Не гребували привласненням сільськогосподарського майна окупаційні органи та війська сателітів Німеччини. Так, румунськими окупаційними властями до початку 1944 року було вивезено тільки з "Трансністрії" 10154 вагони різних вантажів, переважно з продовольством. Загальна вартість награбованого румунськими окупантами в Україні майна, за їхніми ж даними, становила 948 млрд. лей у довоєнній валюті (для порівняння – видаткова частина держбюджету Румунії в 1941–1942 роках становила 160 млрд. лей) [5, 188].

Нищівного удару за роки війни та окупації було завдано технічній базі сільського господарства республіки. У 1941 році в сільському господарстві УРСР працювало 94,6 тис. тракторів, 33,4 тис. зернозбиральних комбайнів, 54,9 тис. вантажних автомобілів [7, 227] і понад 200 тис. інших складних сільськогосподарських машин [8, 11], які знаходилися на балансі МТС, радгоспів та інших господарств промислових та господарських галузей, котрі в системі Наркомзему УРСР обслуговували потреби сільського господарства. До евакуації на території республіки вдалося підняти тільки 50 тисяч тракторів МТС, а вивести за межі України – лише 20302 [9, 287–288]. Радгоспних тракторів за межі України було евакуйовано 3182 [8, 62]. На жаль, більша частина українських тракторів улітку 1942 року в ході подальшої евакуації з сусідніх областей РРФСР була перехоплена наступаючими німецькими військами біля переправ через річку Дон.

Окупаційному режиму ціною великих зусиль вдалося зібрати,

відремонтувати та запустити в роботу чималу кількість тракторів, комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки, відновити роботу частини МТС, опорні пункти і бази яких обслуговували землю "громадських господарств". Ця техніка майже повністю була безповоротно втрачена під час відступу окупантів з території України, коли за вказівками керівників рейху цілеспрямовано грабувалось і вивозилось до Німеччини все, що являло хоч якусь цінність [8, 187; 3, 104; 5, 187]. Село залишилося навіть без таких простих транспортних засобів, як вози та сани: гітлерівці вивезли їх 1278 тис. одиниць (у т.ч. 664,4 тис. возів), а також до 80 % шкіряної збруї [4, 264; 10, 36–37].

Румунські загарбники також вивезли до Румунії 1741 трактор, 4860 різних сільськогосподарських машин, 1134 комбайни і локомотива [11, 228]. За офіційними даними уряду І. Антонеску, до початку 1943 року більшість тракторного парку Румунії були машини з України. У Румунії опинилось також майно 19 МТС, 30 майстерень по ремонту тракторів і сільськогосподарської техніки, велика кількість колгоспного реманенту [5, 188].

За період з початку війни до визволення території України від окупантів було повністю зруйновано базу для ремонту складної сільськогосподарської техніки. Були зруйновані майстерні поточного ремонту, які в довоєнний період діяли в кожній МТС, 22 ремонтні заводи та 102 машинно–тракторних майстерні капітального ремонту [12, 172], безповоротно втрачено більшу частину парку верстатів, енергетичного та іншого обладнання.

Одним із трагічних наслідків війни для українського села були величезні втрати, яких зазнала одна із провідних галузей його господарства – тваринництво.

На час визволення території України (у порівнянні з довоєнним періодом) поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на 54 %, свиней – на 85 %, коней – на 85 % [1, 155]. В окремих регіонах України показники втрат тваринницької галузі були такими. У Сумській області кількість великої рогатої худоби зменшилась на 87 % (на 147246 голів), свиней – на 82 % (на 125195 голів), овець і кіз – на 99 % (на 158717 голів), коней – на 87 % (на 165792 голови) [13, 114; 14, 153]. У Миколаївській області тільки в колгоспах кількість великої рогатої худоби скоротилась на 78,3 %, свиней – на 94 %, овець – на 86,7 %, коней – на 80,1 % [15, 50].

Подібна картина була і в тваринництві радгоспів звільненого

Лівобережжя. Так, у радгоспах системи Наркомрадгоспів УРСР кількість великої рогатої худоби порівняно з довоєнним періодом скоротилася з 88,0 тис. голів до 3,0 тис. голів, або на 96,6 %, у т.ч. корів з 34,2 тис. голів до 1,4 тис. голів, або на 95,9 %, свиней з 136,2 тис. голів до 1,9 тис. голів [12, 96].

У західних областях України (Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській та Тернопільській) за майже трирічний період окупації поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на 48 %, свиней – на 83 %, коней – на 44 % [16, 7], а у Чернівецькій області поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на 51,5 %, робочих коней – на 55,7 % [17, 46].

Значна частина втрат тваринницької галузі сільського господарства України – це реквізиції та пограбування худоби німецькими окупантами з метою вивезення її до Німеччини та для постачання вермахту. Особливо великими вони були під час відступу загарбників з території України. Одночасно, не маючи змоги вивезти всю худобу, окупанти вдавалися до її масового знищення.

Всього ж у колгоспах України гітлерівці знищили і вивезли до Німеччини 3442 тис. голів великої рогатої худоби, 3730 тис. свиней, 4781 тис. овець і кіз, 2692 тис. коней, а також 17 829 тис. шт. різної домашньої птиці, а у радгоспах – 174 тис. голів великої рогатої худоби, 316 тис. свиней, 335 тис. овець і кіз, 56 тис. коней [4, 264–265].

Велику кількість худоби окупанти відібрали у сільського населення. На території України практично не залишилось жодного села, де б селяни не зазнали пограбувань, особливо під час відступу загарбників. Так, наприклад, у селян Полтавської області було відібрано 146993 голови великої рогатої худоби, 2986 коней, 92922 свині, 56112 овець і кіз, 2260054 шт. домашньої птиці [3, 109–110].

Всього ж за даними Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів нацистських загарбників та їх спільників окупантами на території України у населення було відібрано 3722 тис. голів великої рогатої худоби, 4941 тис. свиней, 1825 тис. овець і кіз, 326 тис. коней, 40246 тис. шт. домашньої птиці [4, 266].

Масові пограбування та забій худоби здійснювали і румунські окупанти, які тільки з території Одеської області вивезли до Румунії 87649 голів великої рогатої худоби, 45227 коней, 31821 свиней, 64778 овець [11, 228]. До початку 1944 року румунськими

окупаційними властями із "Трансїстрії" до рейху було перегнано 217 тис. голів великої рогатої худоби [5, 188].

Грабували худобу також угорські, словацькі та італійські військові частини, які переміщувалися у тиллові райони та розквартирувалися на території України. Причому забирали її не лише у селян, а й у господарствах, які підпорядковувались німецьким управлінням сільського господарства. Так, наприклад, в зоні господарського командування "Чернігів" за період з 24 листопада 1942 року по 15 березня 1943 року італійцями було привласнено: 3920 коней, 44 голови великої рогатої худоби, 163 свині, 190 овець, 3497 шт. птиці; угорцями привласнено: 2194 коней, 41 голову великої рогатої худоби, 61 свиню, 200 овець, 2988 шт. птиці. А словацькі військові підрозділи, які розташовувались на північ від Житомира, здійснювали, за оцінкою самого Е. Коха, "надмірні напади на стійла коней і стоянки підвід корінного населення" [6, 152–153].

Загальна кількість реквізованої окупантами худоби в усіх групах господарств в Україні становила 3,3 млн. коней, 7594 тис. шт. великої рогатої худоби, 9333 тис. свиней, 7,3 млн. овець і кіз [5, 187], що дорівнювало відповідно 70,6 %, 69,2 %, 101,6 % і 99,7 % їх кількості на 1 січня 1941 року, а також 59,3 млн. шт. домашньої птиці [5, 187].

Надзвичайно негативні наслідки принесла окупація і рослинницькій галузі сільського господарства України. Колишні колгоспні і радгоспні поля в переважній більшості пришли в запустіння, заросли бур'яном, виснажились із-за порушення правильних сівозмін та недостатнього внесення добрив.

В результаті восени 1943 р. у колгоспах визволених від окупантів районів Лівобережної України із 11193 га посівів озимої пшениці в колгоспах лише 224 га були засіяні елітним насінням і 378 га – насінням першої репродукції, тобто тільки 5,1% від загальної потреби [12, 147]. Сукупність вказаних чинників призвела до різкого зниження врожайності зернових і технічних культур. Якщо, наприклад, колгоспи Малодівичького району Чернігівської області до війни збирали зернових культур по 10 ц з га, то в період окупації – по 4–5 ц [21, 17]. У 1942 році середній урожай зернових в Україні склав лише 6,8 ц з гектара [22, 344]. У Київській області в 1940 р. збирали цукрових буряків по 159 ц з га, а у 1943 р. – по 50,5 ц. [12, 155].

Значно скоротилися посівні площі. У 1944 р. загальна посівна

площа по всіх категоріях господарств у визволених від окупантів областях становила 20,9 млн. га – лише 69% довоєнної. [23, 54].

Зниження врожайності та зменшення посівних площ призвели до великого недобору рослинних продуктів харчування, яких не вистачало у достатній кількості для потреб фронту та населення, а недобір кормової продукції негативно позначався на темпах відродження тваринницької галузі.

За роки окупації величезних втрат зазнала плодово–ягідна та виноградна галузь сільського господарства. Тільки на Лівобережжі загинуло близько 15% старих та 30–35% молодих садів. А у ряді районів Чернігівської та інших областей процент загибелі садів був значно вищий [12, 23]. У Харківській області, наприклад, окупанти знищили сади на площі 9517,32 га, що спричинило збитки на суму 1895211, 1 тис. крб. [25, 183]. Окупанти навіть викопали та вивезли до рейху більше 1 млн. фруктових дерев, мільйони кущів ягідників [5, 187].

Справжньою трагедією для села стали втрати у соціальній сфері. За роки війни значно скоротилося сільське населення України. Напередодні війни в Україні проживало 41,9 млн. чоловік, а після її завершення – 27,4 млн., із них – 7,6 млн. мешканців міст і 19,8 млн. мешканців села. Скорочення сільського населення становило майже 8 млн. (55% від загального зменшення населення в республіці за цей період) [26]. У селах налічувалося менше половини довоєнного працездатного населення, основну масу якого складали жінки, підлітки, діти та люди похилого віку.

Однією із причин цих втрат було цілеспрямоване нищення сільського населення нацистами при здійсненні ними окупаційної політики, направленої на реалізацію положень плану "Ост" та директивних вказівок керівництва рейху. Масово воно здійснювалося і як покарання за зв'язки з партизанами та у відповідь на їх дії, за невиконання розпоряджень окупаційної влади та будь–який вчинений їй опір, за несплату податків та невиконання завдань по обов'язковим поставкам сільгосппродукції, ухилення від виконання трудової повинності та від мобілізації на роботу до Німеччини і т.п. Значна кількість сільських жителів загинула в часи окупації від голоду та інфекційних хвороб, а також під час відступу окупантів з України.

Понад 250 українських сіл були спалені разом з їхніми жителями [27, 230]. Першу Хатинь Україна (і вся Європа) пізнала у жовтні 1941 року: було спалено село Обухівку на Полтавщині,

а все населення розстріляне у відплату за партизанську діяльність. Через декілька днів було повністю спалене разом з жителями сусіднє село Баранівка [28, 167]. Така ж трагічна доля спіткала у Волинській області – жителів 97 сіл, Чернігівській – 21, Житомирській – 32, Київській – 17, Сумській – 21 [1, 155]. Всього ж в Україні окупантами були перетворені на руїни понад 28 тис. сіл [27, 230]. Тільки в 197 районах Лівобережної України із 10295 сільських населених пунктів окупантами було спалено і зруйновано 6226, або 60,5 %, у т.ч. 1148 (11,2%) – повністю і 5078 (49,3 %) – частково. Із загальної кількості 1402,2 тис. садиб колгоспників було спалено і зруйновано 319,4 тис. (22,8 %) [12, 64,80].

Одним із найтрагічніших наслідків окупації для соціальної сфери села було масове руйнування і знищення житлового фонду, що неймовірно ускладнило життя селян як у часи війни, так і в перші післявоєнні роки. Так, у Харківській області нацисти спалили 57,7 тис. житлових будинків селян [29, 51], у Полтавській області – 106863 [12, 82], у Вінницькій області – 39762 [30, 56], у Львівській області – 25 тис. [31, 1], у Волинській області – 35 тис. [32, 36], у Станіславській області – 30 тис. [33, 37]. Рятуючись від погибелі, селяни, які втратили житло, були вимушені роками проживати у землянках, льохах, хлівах, стайнях та інших мало пристосованих приміщеннях, підселялися до родичів, знайомих та зовсім чужих людей. Тривале проживання в таких антисанітарних умовах негативно позначилося на здоров'ї людей, особливо дітей. Навіть на початку 1946 р. в селах України нараховувалося 61836 сімей, які проживали в землянках і 117674 сім'ї, котрі проживали на чужій площі [37, 151].

Тяжкі наслідки для села мало руйнування в період окупації системи охорони здоров'я сільського населення. Майже повна ліквідація сільських медичних закладів, зменшення кількості медичних працівників у сільській місцевості (з кожних 100 лікарів, які працювали до війни на селі, продовжували виконувати свої обов'язки в роки окупації лише 29) [38, 40].

В результаті серед сільського населення великим був рівень захворюваності та смертності. Особливо поширились інфекційні хвороби, зокрема, тиф, дизентерія, туберкульоз, венеричні хвороби. У 1944 році у селах було зареєстровано 158 тис. випадків захворювань на тиф, дизентерію [39, 103].

Негативно позначилося на усіх сторонах життя сільського населення та підірвало й без того надто слабку соціально–побутову інфраструктуру села майже повне руйнування за роки окупації мережі торгівельного та побутового обслуговування, культурно–освітніх установ.

Проте нацистська окупація заподіяла українському селу й таких збитків, які не можна виразити в цифрах. Йдеться про фізичні та морально–психологічні наслідки окупації для мільйонів сільських жителів. Для багатьох з них це були роки безповоротно втраченої молодості й творчої діяльності, тривалих, часом дуже тяжких, захворювань й інвалідності, сирітства й овдовіння, роки тяжкої підневільної праці, голоду й нестерпних страждань, душевних травм і потрясінь від баченого й пережитого, від втрат дітей, рідних та односельчан, наслідки яких наклали відбиток на все їх подальше життя. Наслідки нацистської окупації українське село відчувало не одне десятиліття. Знадобилося багато років напруженої праці, щоб ліквідувати збитки та загоїти фізичні й душевні рани нанесені нею.

1. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3–х. Томах. – К; 1969. – Т.3.

2. Тут і далі суми подані у цінах 1941 року.

3. Київський процес: Документи і матеріали / Упор. Л.М. Авраменко. – К., 1995.

4. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в трёх томах. – К., 1985. – Т.3.

5. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. – К., 2000.

6. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943): Т.3. / Упоряд. В.М. Косика. – Львів, 1999.

7. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К., 1972.

8. Лаута С.П. Колгоспне селянство радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965.

9. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – Т.1.

10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 30, спр. 33.

11. Сборник сообщений Черезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко–фашистских захватчиков. – М., 1946.

12. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 30, спр. 62.

13. Макухін І.Я. З історії розвитку сільського господарства в післявоєнній період (на матеріалах Сумської області) // Український історичний журнал.–1962.–№4.

14. Нариси історії Сумської обласної партійної організації. — Харків, 1981.
15. Носиков Ю.В. З історії відбудови народного господарства України в 1943—1945 рр. (За матеріалами Миколаївської, Запорізької та Херсонської областей) // Український історичний журнал.—1971.—№7.
16. Івасюта М.К. Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях Української РСР // Український історичний журнал. — 1959. — №4.
17. Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область. — К., 1979.
18. Черниговщина в період Великої Отчественной війни (1941—1945 гг.). — К., 1978.
19. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. — Одеса, 1972.
20. Радянська Ровенщина 1939—1959 (документи і матеріали). — Львів, 1962.
21. Буцько М., Лавринович М. Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України — організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни).—К., 1968.
22. История Украинской ССР: В 10—ти томах. — К., 1984.— Т.8.
23. Канєвський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР.—Київ—Харків, 1947.
24. Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник.—К., 1960.
25. Харьковщина в годы Великой Отчественной войны. Июнь 1941—1943 гг. Сборник документов и материалов. — Харьков, 1965.
26. Вирахувано за даними, що наведені в: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. — Т. 3. — С. 155; Безсмертя. Книга пам'яті України 1941—1945.
27. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Горань, О.І. Гуржій та ін; під ред. В.А. Смолія. — К., 1997.
28. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993.
29. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. — К., 1967.
30. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К., 1973.
31. ЦДАГО України. — Ф.57, оп. 4, спр. 235.
32. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. — К., 1970.
33. Історія міст і сіл Української РСР. Івано—Франківська область. — К., 1971.
34. Днепропетровская область в годы Великой Отчественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов. — Днепропетровск, 1962.
35. Донецкая область в годы Великой Отчественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов. — Донецк, 1980.
36. Державний архів Хмельницької області. — Ф.Р—863, оп. 2, спр. 39.
37. Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. — К.,1965.
38. Коган С.С. Основные итоги здравоохранения в УССР за 1944 г. // Советское здравоохранение. — 1947. — № 10—11.
39. Рибак І.В. Соціально—побутова інфраструктура українського села (1921—1991 рр.) — Кам'янець—Подільський, 2000.